

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/163252>

Please be advised that this information was generated on 2019-04-21 and may be subject to change.

‘Christen in Not! Hilfe!’

*Franz Werfels Musa Dagh (1933) en het
verhaal van de geesteswetenschappen*

INAUGURELE REDE DOOR PROF. DR. HELEEN MURRE-VAN DEN BERG

*in au
gurele
redo*

change perspective

Radboud Universiteit

INAUGURELE REDE
HELEEN MURRE-VAN DEN BERG

Heleen Murre-van den Berg (Ph.D. Leiden, 1995) is directeur van het Instituut voor Oosters Christendom, een zelfstandig instituut verbonden met de Radboud Universiteit en de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen, en bijzonder hoogleraar Oosters Christendom aan de

Radboud Universiteit. Na haar promotie werkte ze aan de Universiteit Leiden, op het gebied van de geschiedenis en huidige situatie van christenen in het Midden-Oosten, in het bijzonder die van de Syrische traditie, met nadruk op vragen rond taal, religie en identiteit.

In 2008 werd zij benoemd tot hoogleraar Geschiedenis van het Wereldchristendom in het bijzonder in het Midden-Oosten, aan de Faculteit Godsdienstwetenschappen in Leiden. In deze periode was ze ook bestuurlijk actief, de laatste jaren als vicedecaan van de faculteit Geesteswetenschappen. Ze is Executive Editor van de *Journal of Eastern Christian Studies* en vanaf 1 januari 2017 directeur van de landelijke onderzoeksschool NOSTER.

In deze rede gaat ze aan de hand van de roman van de Oostenrijkse auteur Franz Werfel, *Die vierzig Tage des Musa Dagh* (1933), in op de rol van de geesteswetenschappen in de discussies over taal, religie en identiteit in de westerse samenleving, tegen de achtergrond van de literaire en wetenschappelijke verwerking van de genocide op Armeense en Syrische christenen tijdens de Eerste Wereldoorlog, de Jodenvervolging in Duitsland in de jaren dertig en veertig en de huidige situatie van christenen in het Midden-Oosten.

'CHRISTEN IN NOT! HILFE!'
FRANZ WERFELS *MUSA DAGH* (1933) EN HET VERHAAL
VAN DE GEESTESWETENSCHAPPEN

**‘Christen in Not! Hilfe!’
Franz Werfels Musa Dagh (1933) en het verhaal van de
geesteswetenschappen**

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Oosters Christendom aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit op vrijdag 2 december 2016

door prof. dr. Heleen Murre-van den Berg

Opmaak en productie: Radboud Universiteit, Facilitair Bedrijf, Print en Druk
Fotografie omslag: Bert Beelen

© Prof. dr. Heleen Murre-van den Berg, Nijmegen, 2016

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt middels druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouder.

In maart 1930 bezocht de gevierde auteur Franz Werfel het Midden-Oosten. Samen met zijn vrouw Alma Mahler maakte hij voor de tweede keer een lange reis in de regio, waarbij ze onder andere Alexandrië, Cairo en Jeruzalem aandeden. In Damascus bezochten ze een grote tapijtweverij en tijdens de rondleiding informeerde Werfel bij de eigenaar naar de vele broodmagere kinderen die daar, volgens Mahlers dagboek, 'met bleke El Greco-gezichten en veel te grote donkere ogen', draden oprapend, de vloer vegend, rondliepen. De eigenaar antwoordde:

Ach, die arme schepsels pik ik op straat op en dan geef ik ze tien piaster per dag om ze niet te laten verhongeren. Het zijn de kinderen van de door de Turken verslagen Armeniërs. Als ik ze hier geen onderdak geef, verhongeren ze, en niemand bekommert zich erom.¹

Vanaf dat moment is de Weense Franz Werfel (1890-1945) geobsedeerd door, zoals hij het formuleert, 'het onbevattelijke noodlot van het Armeense volk',² en al tijdens de reis begint hij materiaal te verzamelen en aantekeningen te maken. In 1932 komt het tot het schrijven van een roman over dit thema, op basis van uitgebreid onderzoek onder andere in de bibliotheek van de Mekhitaristen in Wenen.³ Deze roman wordt in het najaar van 1933 in Wenen gepubliceerd en is een onmiddellijk succes.⁴ In de jaren daarna verschenen vele vertalingen, onder andere in het Engels, Armeens, Nederlands, Jiddisch en het Hebreeuws. Recente uitgaven, in het Duits en Engels, en een bescheiden wetenschappelijke bibliografie, suggereren een voorzichtige hernieuwde interesse in Werfel en zijn werk, waaronder *Die vierzig Tage des Musa Dagh*, mede veroorzaakt door de debatten rond de erkenning van de Armeense genocide in Duitsland en elders.⁵

Deze forse roman, bijna duizend pagina's in een recente Duitse uitgave, is er typisch een die vandaag de dag, behalve misschien in Armeense kringen, vaker genoemd dan gelezen wordt, maar waarvan herlezing in vele opzichten de moeite waard is, zeker ook voor degenen die in Oosters christendom in het algemeen en de huidige situatie van christenen in en uit het Midden-Oosten in het bijzonder geïnteresseerd zijn. In deze rede zal ik aan de hand van Werfels roman enige aantekeningen maken bij lopende discussies over de positie van christenen in het Midden-Oosten, en daarmee ook reflecteren op de rol die de geesteswetenschappen in het algemeen en de theologie en religiewetenschappen in het bijzonder, zouden kunnen spelen.

Daarvoor neem ik u eerst mee naar de berg van Mozes, de Musa Dagh, de plaats waar het grootste deel van de roman zich afspeelt.

DIE VIERZIG TAGE DES MUSA DAGH

Het was hier dat in de zomer van 1915 een groep van enkele duizenden Armeniërs zich verschansten om aan de aangekondigde deportaties te ontkomen. Velen hadden inmiddels begrepen dat het niet alleen om deportaties ging, maar ook om moord, verkrachting en ontvoering.⁶ Naast Armeense militaire eenheden die zich vooral in Oost-Anatolië teweer stelden tegen de Turkse genocidale politiek, waren het de Armeniërs van de Antiocheense regio, het achterland van het huidige Antakya, die zich verzetten tegen wat elders onvermijdelijk leek. Onder aanvoering van Moses Der-Kaloustian (1895-1984),⁷ hield deze groep een aantal weken stand, wist enkele aanvallen van het Turkse leger af te slaan en werd uiteindelijk gered door Franse oorlogsschepen die hun noodsignalen opvingen. Het historische verhaal van deze belegering is in verschillende door Werfel gebruikte bronnen geattesteerd, daarnaast heeft hij waarschijnlijk ook overlevenden gesproken. Een sleutelscene, waarin de Duitse protestantse zendeling Johannes Lepsius (1858-1926) een poging doet via een gesprek met Enver Pasha het onheil af te wenden, is vrijwel letterlijk gebaseerd op Lepsius' verslag.⁸

Werfel kiest in zijn roman als alwetende verteller grotendeels voor het perspectief van de aanvoerder, die hij omvormt tot de verwesterde en 'vervreemde'⁹ Armeniër Gabriel Bagradian, die getrouwd met de Française Juliette lang in Parijs heeft gewoond en in de zomer van 1914 met vrouw en zoon Stephan van dertien terugkeert om het beheer van het voorouderlijk landgoed van zijn zieke broer over te nemen. Bagradian diende eerder in het Osmaanse leger, realiseert zich de dreiging en mobiliseert en motiveert de Armeniërs voor de verdediging te kiezen, daarin gesteund door de aartspriester van de betrokken dorpen. Gedurende de symbolische veertig dagen die de belegering van de Musa Dagh in Werfels versie duurt, zijn het niet alleen aanvallen van buitenaf die de verschanste gemeenschap bedreigen, maar ook interne spanningen die de gemeenschap onder druk zetten. Discussies over de methodes van verdediging, stoere jonge jongens (waaronder zijn eigen zoon) die te grote risico's nemen, huurlingen met beperkte solidariteit en dreigende voedselschaarste vormen de verschillende uitdagingen waarmee Bagradian en de andere leiders te kampen hebben.

Daardoorheen weeft Werfel het verhaal van Bagradians eigen twijfel over zijn verbondenheid met het Armeense volk: heeft hij als geassimileerde en verwesterde Armeniër recht van spreken? Wat is de rol van zijn Franse vrouw en hun nauwelijks Armeens sprekende zoon in deze geschiedenis? Met een platonische verliefdheid op de mooie maar lichamelijke gehandicapte Armeense vluchteling Iskuhi onderstreept Werfel de keuzes waar Bagradian voor staat: laat hij het veilige en welvarende leven in Parijs los om voor de onzekerheden van het Osmaans-Armeense bestaan te kiezen? Maar zijn vrouw weigert om zich naar Frankrijk terug te laten sturen, hechtend aan haar eigen verscheurde verbondenheid met haar Armeense echtgenoot en Armeense zoon. Uitein-

delijk is zij de enige die ontkomt, als de boten eindelijk redding bieden. Haar zoon is dan al overleden nadat hij zich, voor een tweede keer, uitgedaagd weet zich als man te bewijzen. Haar man wordt door de Osmanen doodgeschoten als hij op het moment dat de meeste belegerden de Franse schepen op gaan, ervoor kiest nog even op de berg te blijven, uitgeput in slaap te vallen en daarna terugkijkend op de veertig dagen durende belegering. Bagradian kiest daarmee tegen hernieuwde ballingschap, tegen het leven van een Armeense vluchteling in Egypte of Europa. Hij kiest voor de onafwendbare dood door de hand van de Turken die inmiddels de berg zijn opgekomen. Hij sterft op het graf van zijn zoon, als 'Mensch an sich', de ultieme positie die pas mogelijk is nadat hij voluit Armeniër is geweest.¹⁰

THEMA'S

Deze korte samenvatting geeft al aan dat voor Werfel, Bagradians zoeken naar zijn plaats in het leven, naar zijn verhouding tot zijn gezin, familie en volk, een centrale plaats in het verhaal inneemt.¹¹ Betekent de zich steeds sterker opdringende keuze voor het leven als Armeniër in Syrië, ook en juist onder de dreiging van oorlog, een keuze tegen het moderne Europa? Kun je een moderne Armeniër zijn? En welke rol is daarbij voor hem, zoon van een rijke adellijke familie met banden met de Osmaanse elites, voormalig officier in het Osmaanse leger, dan weggelegd?

Voor Werfel is taal daarbij een cruciale indicator: de vele talen die de protagonist spreken (Armeens, Turks, Arabisch, Grieks, Frans, Duits, Engels), suggereren eerder steeds wisselende identificaties dan eenduidige en vaste verbanden tussen taal en identiteit. Een belangrijke scene in het eerste hoofdstuk benadrukt Bagradians verbazing als zijn in Parijs opgegroeide zoon hem in het Armeens antwoordt:

Had hij hem de vraag in het Armeens gesteld? Gewoonlijk spraken ze Frans met elkaar. De Armeense woorden ontroeren hem diep. Hij realiseert zich dat hij zijn zoon vaak meer als een Franse dan als een Armeense jongen zag.¹²

Religie, anders dan taal, is bij Werfel eerder voorgegeven dan dat het om keuzes vraagt. De hoofdrol voor de Armeense aartspriester van de regio, Ter Haigasun, is vanzelfsprekend, de bijrol voor de protestants-Armeense dominee Harutiun net zo zeer. Religieuze rituelen, zowel de formeel kerkelijke als de meer populaire, worden door Werfel ingezet om te laten zien hoe de gemeenschap functioneert tijdens de crisis. Maar meer nog dan als een vanzelfsprekend element van Armeense identiteit, schetst Werfel religie in deze roman vooral als verwijzing naar een andere, niet-materiële, 'verticale' werkelijkheid die uiteindelijk bepalend is voor het lot van de mensen, waarbij God en lot bijna overlappende begrippen worden. En het is aan de mens, de 'ware', denkende mens, gepersonifieerd door Gabriel Bagradian (inderdaad, vooral een man, bij Werfel), om zich daartoe te verhouden en zich daarmee te verzoenen.¹³

Daarmee is het tweede grote thema van het boek aangeduid, want dat lot is in de geschiedenis die hier verteld wordt, toch vooral en vooraleerst het noodlot, *das Schicksal* – een term die op vele pagina's terugkomt.¹⁴ Het onbeschrijfelijk wrede onzegbare lot dat de Armeniërs treft is niet alleen het gevolg van lokale en geopolitieke ontwikkelingen, inclusief die van het moderne nationalisme (door Werfel nauwkeurig en kritisch beschreven¹⁵), maar heeft iets onvatbaars dat het menselijk begrip te boven gaat. De grote donkere ogen van de Armeense kinderen confronteren Werfel en zijn vrouw niet alleen met de honger en eenzaamheid van deze naoorlogse generatie, maar vooral met het onvatbare van het lot dat hen getroffen had.

Tegelijkertijd weerhoudt Werfels nadruk op noodlot hem er niet van juist een van de meest aansprekende daden van Armeens verzet tot thema te kiezen. Waar de meeste andere Armeniërs hun bittere lot zonder verzet accepteerden, kozen de dorpen rond de Musa Dagh ervoor zich tegen de wanhoop en onvermijdelijkheid te verzetten – zonder duidelijk idee over de afloop van een verschansing waarvan iedereen kon voorzien dat die niet eindeloos zou kunnen duren (oprakende voedselvoorraden, steeds sterke aanvallen van het Turkse leger, de aankomende winter), hopen op een wonder. Dat wonder komt uiteindelijk in de vorm van Franse oorlogsschepen die, als ze begrijpen dat zich op de berg Armeense vluchtelingen bevinden, de kust zo dicht naderen dat de vluchtelingen de berg af kunnen komen om via roeiboten naar de schepen gebracht te worden.

En dat brengt me bij het laatste Werfel-thema dat ik vandaag wil onderstrepen, namelijk dat van de moeizame pogingen van Armeniërs om hulp van buiten te mobiliseren. Op verschillende plaatsen in de roman verhaalt Werfel van pogingen hulp te halen: twee jongemannen worden in verschillende richtingen gestuurd om het verhaal van de verschansing onder andere bij de Amerikaanse ambassadeur in Antakya te laten horen. Eerder deden Bagradian zelf en de al genoemde zendeling Johannes Lepsius een poging bij de Turkse autoriteiten het onheil te keren. Tijdens de belegering maken een aantal vrouwen een grote witte banier voor op de berg met daarop de kreet uit mijn titel, in het Frans en het Engels: 'Christenen in nood, help!'¹⁶ Al deze pogingen lijken op niets uit te lopen: de ambassadeur is machteloos, de Turkse autoriteiten weigeren van gedachten te veranderen, de banier verwaait in de wind. Uiteindelijk is het een grote brand op de berg (die voorraden en schuilplaatsen verwoest), die de Franse schepen attendeert op de Armeniërs in nood. Redding voor de groep op de berg volgt, maar in het licht van het veel grotere drama dat op dat moment in Turkije en Syrië afspeelt, is het veel te weinig en veel te laat.

CONTEXT

Voordat ik deze thema's verder uitwerk met het oog op de situatie van de christenen van het Midden-Oosten, is het belangrijk Werfels roman breder te contextualiseren. Zoals u waarschijnlijk al vermoedde, behoorden Franz Werfel en zijn vrouw Alma tot de kringen van Weense kunstenaars, romanciers, dichters, musici en geleerden. De katholieke Alma was de weduwe van Gustav Mahler, had een relatie met de schilder Kokoschka en was nog getrouwd met de architect Walter Gropius toen ze Werfel eind 1917 leerde kennen. Franz Werfel stamde uit een Duitstalige Praags-joodse familie, en tot de vriendenkring die elkaar daar in Café Arco troffen behoorden onder andere Franz Kafka, Max Brod, Ernst Deutsch en Willy Haas.¹⁷ Een aantal van hen trof elkaar later weer in het naoorlogse Wenen. Vanaf het voorjaar van 1938 woonde Werfel in Parijs en kon hij vanwege zijn joodse afkomst niet meer terug naar Oostenrijk, nadat al voor het uitkomen van *Musa Dagh* zijn boeken in Duitsland verboden waren.¹⁸ Via een moeizame reis door Frankrijk en Spanje kon het echtpaar in de zomer van 1940 Europa net op tijd verlaten. De twee settelden zich in Beverly Hills in California, samen met vele andere gevluchte kunstenaars en auteurs.¹⁹ In tegenstelling tot sommige van zijn Duitstalige collega's, lukte het Werfel met zijn romans en toneelstukken een nieuw lezerspubliek te vinden, te beginnen met de kaskraker over het leven van Bernadette Soubirous van Lourdes, die onmiddellijk na verschijning ook in het Engels vertaald en het jaar daarop als film uitgebracht werd.²⁰

Deze biografische gegevens doen vermoeden dat zijn roman over de Armeniërs in velerlei opzichten een antwoord vormt op Hitlers vaak geciteerde maar niet altijd goed begrepen uitspraak van augustus 1933: 'Wie spreekt er vandaag nog over de vernietiging van de Armeniërs?'. Begrijp me goed, er is zeker geen sprake van een letterlijke reactie, de roman is geconcipieerd voor Hitlers opmerking, maar Werfels roman over de vernietiging van de Armeniërs, zijn precieze beschrijving van de manier waarop massamoord georganiseerd en uitgevoerd werd, inclusief de afzijdigheid van de buitenstaanders, en zijn intensieve verkenning van de Armeense reacties daarop, 'spreekt' bij uitstek over diezelfde massamoord die Hitler inspireerde.²¹ Werfel kon op dat moment niet voorzien dat het lot van de Joden in zoveel opzichten zou lijken op dat van de Armeniërs, maar de achterliggende vragen naar persoonlijke en gemeenschappelijke identiteit onder druk van modernisering en assimilatie, nationalisme en uitsluiting, hielden Werfel en andere joden in Duitsland in 1933 al sterk bezig. Zo werd de roman ook gelezen en daarom in Duitsland snel na verschijning verboden.²² Zo werd de roman ook in joodse kring gelezen – het verhaal gaat dat het, een kleine tien jaar later, de Joden in het getto van Warschau tot verzet inspireerde.²³ Maar ook de Armeniërs adopteerden de roman snel als de hunne, terwijl de Turken zich aangevallen voelden en al in de jaren veertig succesvol een eerste poging tot verfilming wisten te voorkomen.²⁴

De relatie tussen boek en Werfels Joodse afkomst komt het meest pregnant naar voren in de passages die gaan over de keuzes die Gabriel Bagradian moet maken in zijn positie ten opzichte van familie en volk. De vragen die de Armeense Bagradian zich stelt over zijn Armeense afkomst, zijn Parijse huwelijk, en zijn identificatie met het lot van de Armeniërs in de Oriënt, weerspiegelen volgens de meeste onderzoekers Werfels ambivalente houding tot het jodendom, inclusief de spanningen die opgeroepen werden door zijn huwelijk met de rooms-katholieke Alma.²⁵ In de periode waarin deze roman geschreven werd, maar ook in de jaren daarna, ervaart Werfel enerzijds, net als Bagradian, een diepe lotsverbondenheid met het Joodse volk. Hij neemt daar ook geen afstand van, terwijl hij zich anderzijds, meer dan Bagradian in relatie tot de Armeniërs, op geen enkele manier laat beperken tot de Joodse context. Niet in de zin van de Joodse volksgemeenschap, en niet in de zin van jodendom en katholicisme als levensbeschouwingen: naar zijn mening verwijzen de twee spirituele systemen naar dezelfde bovenwereldlijke werkelijkheid en hebben beide historisch en theologisch bestaansrecht. En Werfel neemt de vrijheid als persoon in beide werelden even thuis te zijn.²⁶

CHRISTENEN IN EN UIT HET MIDDEN-OOSTEN

Via de literair-historische omweg van *Die Vierzig Tage des Musa Dagh* heb ik een aantal thema's die ook in de huidige discussies over christenen in het Midden-Oosten een rol spelen, bij u geïntroduceerd. Het is tijd daar wat dieper op in te gaan.

Wat zich op dit moment in de regio voltrekt is niet hetzelfde als in 1915. De schaal waarop in die zomer en de daarop volgende jaren, Armeense, Griekse, Syrische, Assyrische en Chaldeeuwse christenen uit hun dorpen verdreven en uitgemoord zijn, is een andere dan die waarmee IS in het noorden van Syrië (van west tot oost) en in het noordwesten van Irak, yezidies en christenen uit hun huizen heeft verdreven, gevangen genomen, verkracht en vermoord. Of daarom, in het geval van de christenen, in volkenrechtelijke zin opnieuw van 'genocide' gesproken kan worden is nog de vraag, maar dat doet aan de gruwelijkheid van de gebeurtenissen niets af.²⁷

Het doet ook niets af aan de enorme impact die deze gruwelen, in combinatie met de burgeroorlogen in Syrië en Irak (en in zekere zin ook in Egypte) hebben gehad op de christenen in deze landen als geheel, niet alleen in de gebieden onder dreiging van IS. Hoewel op de meeste plaatsen geen staatsgeorganiseerde vervolging van christenen heeft plaatsgevonden, is het voor christenen en andere niet-moslims opnieuw duidelijk geworden dat hun aanwezigheid in de regio een zeer kwetsbare is, die van alle kanten bedreigd wordt. Zoekend naar een zondebok voor de huidige chaos vormen christenen een gemakkelijk slachtoffer, vanwege hun contacten met het westen, vanwege hun vermeende rijkdommen of vanwege rancune over christelijke betrokkenheid bij de seculiere regimes van de jaren zeventig en tachtig. Voor veel christenen in de regio, in het

bijzonder voor Assyrische, Syrische en Armeense christenen, vormt dat proces van uitsluiting in het licht van de maar zeer ten dele verwerkte gebeurtenissen van 1915 een *déjà vu* waarvan ze de afloop liever niet afwachten. Velen zijn daarom de afgelopen jaren gevlucht naar Libanon, Jordanië of Turkije, in afwachting van mogelijkheden naar familie elders in de wereld te gaan.

De huidige destabilisering rechtvaardigt ook de conclusie dat de pogingen van christenen om in de loop van de twintigste eeuw, via modernisering, secularisering en aansluiting bij het Arabisch nationalisme, volwaardig onderdeel uit te maken van de nieuwe Arabische staten, maar beperkt zijn gelukt.²⁸ Al zijn er in het Midden-Oosten nog steeds politici en intellectuelen die de oplossing voor de regio zien in seculier-nationalistisch georiënteerde structuren, de huidige instabiele situatie, met het risico op meer radicaalislamitisch georiënteerde machthebbers, maakt het voor christenen moeilijk om hoopvol over de toekomst in de regio te zijn.²⁹

De groeiende gemeenschappen van Midden-Oosterse christenen in het westen hebben te maken met hun eigen dilemma's. Net als bij de Armeniërs in de vroege twintigste eeuw speelt de vraag van taal en identiteit: hoe participeer je voluit in een westerse samenleving als je tegelijkertijd, juist tegen de achtergrond van pogingen jouw cultuur te ontkennen en te vernietigen, eigen taal en religie het liefst voluit wilt handhaven? Hoe vind je ruimte voor verschillende talen, verschillende identiteiten en een eigen unieke vorm van christendom in een samenleving die de neiging heeft diversiteit als bedreigend en een seculiere monocultuur als ideaal te zien? Hoe maak je hier als individu je eigen keuzes in? Die vragen, die al volop speelden voor de christenen die in eerdere fases van onrust in Nederland en Europa zijn terechtgekomen, worden met de komst van nieuwe migranten, moslim en christen, steeds pregnanter.³⁰

Een van de belangrijkste vragen die Werfel in zijn roman aansnijdt is die naar de persoonlijke en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid in extreme situaties: wat kan de buitenwereld doen, wat kan de gemeenschap doen, wat kan de individuele man of vrouw doen? Zoals gezegd is Werfel zich daarbij zeer bewust van de beperkingen: of je het nu als lot, noodlot of goddelijke voorzienigheid benoemt, er zijn omstandigheden waardoor de menselijke vrijheid sterk beperkt wordt. Ook over de mogelijkheden van buitenaf hulp te bieden is hij somber: niet alleen omdat de geschiedenis steeds laat zien dat velen zich niet interesseren voor wat er elders gebeurt, maar ook omdat het voor degenen die zich daar wel voor interesseren het vaak heel moeilijk blijkt iets te doen dat daadwerkelijk verschil maakt. Er werden, zoals Werfel laat zien in zijn roman, Armeniërs gered door moslimburen of door een lokale burgemeester die niet week voor de druk van bovenaf, en er komen uiteindelijk Franse schepen om een paar duizend Armeniërs op een berg te redden.³¹ Voor al die anderen in nood stond de buitenwereld machteloos.

Maar zijn pessimistische opvattingen over de moderne wereld en de beperkte menselijke pogingen daar iets aan te kunnen doen, weerhouden Werfel er niet van het verhaal verder te vertellen. Want daar gaat het hem als romanschrijver om: niet alleen om brood op de plank, of om de heroïsche keuzes van de enkeling, maar om het vertellen van het verhaal - om de overtuiging dat doorvertellen, dwars tegen Hitlers overmoed die dacht dat de moord op de Armeniërs vanzelf vergeten zou worden, het allerbelangrijkste is dat we kunnen doen.

TOT SLOT

Dat verhalen verzamelen en doorvertellen cruciaal is in het begrijpen van marginalisering, gedwongen migratie en genocide, is de eerste conclusie die ik zou willen trekken op basis van de lezing van Werfels *Musa Dagh*, ook en juist met het oog op de situatie van christenen in het Midden-Oosten van vandaag. Daarbij is dan ook Werfels dubbele agenda ter harte te nemen: het gaat nooit om één groep alleen. Als de genocide op Syrische en Armeense christenen vergeten wordt, wordt de weg vrijgemaakt voor nieuwe vormen van uitsluiting en verdrijving, op joden, christenen, moslims, op religieuze, etnische en sociale minderheden waar ook ter wereld. Dat gelaagde perspectief voorkomt ook dat de problemen van Midden-Oosterse christenen vergroot worden tot een wereldwijde tegenstelling tussen islam en christendom, of juist gereduceerd tot de effecten van puur lokale politiek. Zoals Werfel liet zien voor de Armeniërs, zijn niet alleen Armeniërs binnen en buiten Turkije, maar ook niet-Armeniërs binnen en buiten de regio betrokken, waarbij die internationale en transnationale betrokkenen in veel gevallen, zoals we ook nu zien in Syrië en Irak, tegengestelde belangen hebben - zoals in de roman de Fransen en de Duitsers.

Dat maakt het ingewikkeld, want verschillende locaties en verschillende historische achtergronden geven een verschillend perspectief op de gebeurtenissen. Maar juist een verhaal is in staat het gesprek verder te brengen, omdat goede verhalen zich niet tot een perspectief hoeven te beperken. Wat mij betreft is daarbij het verschil tussen het verhaal van de wetenschapper en dat van de romanschrijver minder groot dan je zou denken, zeker als je vermijdt de laatste als de letterlijke waarheid te zien, en de eerste als het einde van alle discussie.³² Op die manier heeft het verhaal van de Armeense genocide, via de voortgaande verbeelding op basis van Werfel en via doorgaand wetenschappelijk onderzoek, in de recente Duitse discussies rond de erkenning van de Armeense genocide een rol gespeeld - om niet alleen de Turkse verantwoordelijkheid, maar ook de Duitse medeplichtigheid bespreekbaar te maken.³³ Op een vergelijkbare manier hoop ik, in het kader van deze leerstoel en als directeur van het Instituut voor Oosters christendom, de verhalen van oosterse christenen steeds opnieuw te kunnen vertellen - of dat nu de verhalen van de christenen uit het Midden-Oosten betreft, of uit al die andere delen van de wereld waar oosterse orthodoxie zichzelf steeds opnieuw uitvindt - in

Oost-Europa, Rusland, Griekenland, Ethiopië, Eritrea. In gesprek met de gemeenschappen die het betreft, hoop ik op zoek te gaan naar wat deze verhalen uniek maakt, en naar hoe deze verhalen verbonden zijn met de *condition humaine*, de vragen naar individu en gemeenschap, insluiting en uitsluiting, geloof en ongeloof.

Naar mijn stellige overtuiging is het deze wisselwerking tussen de unieke verhalen en de algemeen menselijke conditie die de religiewetenschappen en theologie relevant maakt voor een publiek dat veel breder is dan dat van studenten en vakgenoten alleen, van Midden-Oostendeskundigen of religiewetenschappers. Ja, er is nog wel iets te aan te vullen als het gaat om de kennis van het Midden-Oosten als complexe diverse samenleving, ja, er is nog wel iets bij te dragen aan het religiewetenschappelijke beeld van het christendom in het Midden-Oosten, in het bijzonder wat betreft de eigen aard van de orthodoxie. Daar zal ik de komende jaren graag een bijdrage aan leveren. Maar het zou het vakgebied en de mensen die het betreft te kort doen als het daar bij bleef.

Onderzoek naar de geschiedenis van de christenen in het Midden-Oosten is, net als heel veel onderzoek in de geesteswetenschappen, direct en onmiddellijk betrokken op de grote vragen van onze samenlevingen. Of we begrijpen hoe de dynamiek van meer- en minderheden in het Midden-Oosten werkt is relevant voor onze Europese en Amerikaanse samenlevingen, die net zo goed worstelen met de vraag naar stabiele en veilige samenlevingen die diversiteit en verandering aankunnen zonder hun zelfvertrouwen te verliezen.³⁴ En niet alleen omdat onze maatschappelijke problemen uiteindelijk om dezelfde vragen draaien als die in het Midden-Oosten is het belangrijk daarvan te weten, maar ook omdat onze problemen hier concreet en politiek samenhangen met de problemen daar. Een oplossing voor de crisis van het Midden-Oosten hangt mede van Europa af, vrede en welvaart hier bestaan alleen bij gratie van vrede en welvaart elders. Wederzijds begrip van de problemen om zo'n stabiele samenleving te creëren, vormt de start van een werkelijk gesprek over de zoektocht naar een betere samenleving voor ons allen.

Pasklare oplossingen voor de grote maatschappelijke vragen van samenleven levert de wetenschap niet, net zomin als de romanciers van verleden en heden dat doen. Maar net zozeer als we goede medicijnen, betrouwbare bruggen en gezond gewas nodig hebben, hebben we verhalen nodig om ons verleden – ons gedeelde verleden –, en onze toekomst – onze gedeelde toekomst – te begrijpen en te verstaan. En of we nu zelf religieus geïnspireerd zijn of niet, of we tot een geloofsgemeenschap behoren of niet, of we deelnemen aan de rituelen die leven en lot structuren of niet, religie is een intrinsiek onderdeel van de verhalen die mensen elkaar vertelden en voorlopig zullen blijven vertellen. Zonder kennis van en begrip voor deze verhalen, begrijpen we onszelf en begrijpen we de ander niet.

DANKWOORD

Aan het einde van deze rede gekomen, dank ik allereerst de leden van het college van bestuur, het bestuur van de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen, en het bestuur van de Stichting Instituut voor Oosters Christendom voor het tot stand komen van deze bijzondere leerstoel. Ik ben zeer vereerd met deze benoeming en hoop vanuit deze positie bij te kunnen dragen aan de verdere uitbouw van het onderzoek op het gebied van het Oosters Christendom, en aan de verdere bloei van onderzoek en onderwijs aan de Radboud Universiteit.

Ik dank vandaag ook de vertegenwoordigers van de verschillende christelijke gemeenschappen, uit alle delen van de wereld maar in het bijzonder uit het Midden-Oosten. Met sommigen van u gaat de relatie al heel lang terug, met anderen zijn die in het kader van deze leerstoel aangegaan. Ik dank u voor vertrouwen dat u me schenkt, en hoop en verwacht dat we de komende jaren in vruchtbare en soms spannende wisselwerking tussen kerk en wetenschap de zaak van de oosterse christenen in Nederland en wereldwijd op de agenda kunnen houden.

Ik ben blij dat zoveel vrienden, familie en collega's voor de tweede keer op zijn komen draven. Wetenschap is mooi, maar vriendschap is mooier, wetenschap is prachtig, maar zonder vrienden, studenten en collega's om dat mee te delen toch ook saai. Heel veel dank voor jullie betrokkenheid in de afgelopen jaren en heel veel dank voor jullie komst vandaag.

De keuze voor deze roman uit de jaren dertig is mede ingegeven door ons NWO-project *Arabic and its Alternatives*, over kwesties van taal, religie en nationale identiteit in het Midden-Oosten van de jaren twintig tot veertig – Frans Werfel past daar als Europese pendant naadloos in. Het werken aan dit project was een van de mooiste dingen van de afgelopen jaren. Karène, Tijmen, Sasha (en Farah op afstand): ik dank jullie zeer voor de stimulerende aanwezigheid van de afgelopen jaren. We zijn er bijna!

Ik dank ook de nieuwe collega's in Nijmegen heel hartelijk, in het bijzonder die van de faculteiten Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen en Letteren. En natuurlijk en vooral bestuur, staf en vrijwilligers van het Instituut voor Oosters Christendom: jullie hebben me genereus ontvangen en elegant in deze wondere wereld op weg geholpen – in het bijzonder Lidwien en Josephien, de twee steunpilaren van het Instituut. Alfons, als naaste collega, ik kijk ernaar uit verder samen te werken op het prachtige gebied van het oosters christendom. Jacques, dank je voor je onmisbare steun – ik ben blij dat we hier nog steeds collega's zijn. Herman, mijn voorganger in Nijmegen, dank je heel hartelijk voor alles wat je in de overgangsjaren na je eigen emeritaat en ook het afgelopen jaar nog voor mij en voor het instituut gedaan hebt. Die collegiale ondersteuning stel ik zeer

op prijs. Het is een grote eer jou hier op te mogen volgen, en ik hoop dat we nog vele jaren van jouw expertise, uitgebreide netwerk en enthousiasme voor het vak gebruik mogen maken.

Lieve Jan, als laatste, mijn steun en toeverlaat, dankjewel.

EINDNOTEN

- 1 Alma Mahler, *Mijn leven* (Amsterdam/Antwerpen: privé-domein, vertaler Willem van Toorn, 1989/2016), 246; Peter Stephan Jungk, *Franz Werfel: Eine Lebensgeschichte* (Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1987/2006), 189; volgens Jungk (op basis van een dagboek van Arthur Schnitzler) vergist Werfel zich in de datum en vond het bezoek aan Damascus plaats in het voorjaar van 1930. Junck herhaalt deze datum in zijn essay in de meest recente bundel met artikelen rond dit thema, Roy Knocke, Werner Treß (eds), *Franz Werfel und der Genozid an den Armeniern* (Europäisch-jüdische Studien - Beiträge - De Gruyter 2015), 'Franz Werfel -ein Weltfreund zwischen den Welten', 7-19, zo ook Andreas Meijer in dezelfde bundel, 'Franz Werfel und Armin T. Wegner in Palästina', 62-3.
- 2 Proloog *Die vierzig Tage des Musa Dagh* (uitgave Köln: Anaconda, 2016; voortaan VTMD), voorjaar 1933: 'das unfaßbare Schicksal des armenischen Volkes'.
- 3 Jungk, *Franz Werfel*, 192, 204-5. Hier heeft hij onder andere ook toegang tot de correspondentie van Johannes Lepsius (zie noot 8); verder gebruikt hij materiaal van ooggetuige Dikran Andreasian. Werfel incorporeert ook veel etnografisch materiaal, laat uitzoeken wat de weersomstandigheden waren en gebruikt zijn eigen militaire kennis (hij was dienstplichtig soldaat tijdens de Eerste Wereldoorlog) om de veldslagen tussen Turken en Armeniërs in detail te beschrijven.
- 4 Jungk, *Franz Werfel*, 213, 401: Paul Zsolnay Verlag.
- 5 Voor zijn biografie, zie de studies van Jungk, *Franz Werfel: Eine Lebensgeschichte*, Lionel Bradley Steiman, *Franz Werfel, The Faith of an Exile: from Prague to Beverly Hills* (Waterloo Ontario: Wilfried Laurier University Press, 1985) en Hans Wagener, *Understanding Franz Werfel* (Columbia, SC: University of South Carolina Press, 1993), en de uitgebreide Wikipediapagina's over Franz Werfel en deze roman. Een recent verschenen bundel van Roy Knocke en Werner Treß (eds), *Franz Werfel und der Genozid an den Armeniern* (Europäisch-jüdische Studien. Beiträge; Berling: De Gruyter, 2015) plaatst *Die Vierzig Tage des Musa Dagh* in een bredere context. De eerste Engelse vertaling kwam in 1934 uit (Viking Press) en was een onmiddellijk succes, verschillende pogingen het boek te verfilmen (Metro-Goldwyn-Maier) werden door Turks diplomatiek ingrijpen verhinderd - zie de inleiding door James Reidel op de in 2012 gepubliceerde bijgewerkte versie van de vertaling van 1934 (*The Forty Days of Musa Dagh*, vert. Geoffrey Dunlop en James Reidel; Boston: David R. Godine, 2012) en Raffi Kantian, 'Von Musa Dagh nach Hollywood und zurück. Franz Werfels Roman als Object diplomatischer Verwicklungen,' in Knocke en Treß (eds), *Franz Werfel und der Genozid an den Armeniern*, 131-9. Voor de publicatiegeschiedenis, zie verder Steimans noten op hfst 8 (209-210), Hacı Gazer, 'Die armenische Übersetzung von 'Die vierzig Tage des Musa Dagh': Eine Spurensuche,' in Knocke en Treß (eds), *Franz Werfel und der Genozid an den Armeniern*, 148-65. Zover bekend is er recentelijk geen nieuwe editie van de Nederlandse vertaling verschenen (de laatste editie is van 1981 (door Elsevier); de eerste editie verscheen in 1938 bij De Pauw in Amsterdam in de vertaling van R.H.G. Nahuys); wel werd *Das blasblaue Frauenschrift*, een novelle uit 1940, onlangs door Marc Rummens in het Nederlands vertaald en uitgegeven door de Belgische Uitgeverij Vrijdag (*Het bleekblauwe handschrift van een vrouw*).
- 6 Ik ga in deze rede niet in op de inmiddels zeer uitgebreide literatuur over de genocide, zie onder andere het werk van Taner Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York, NY: Metropolitan Books, 2006), *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2012), Ugur

- Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-50* (Oxford: Oxford University Press, 2011). De historiografie voor wat betreft de Syrische/Assyrische/Chaldeeuwse bevolking is minder uitgebreid, maar zie de belangrijkste studies van David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I* (Piscataway NJ: Gorgias Press 2006) en Florence Hellot-Bellier, *Chroniques de massacres annoncés: Les Assyro-Chaldéens d'Iran en du Hakkari face aux ambitions de l'empire, 1896-1920* (Paris: Geuthner, 2014). Over de hulpverlening en de naoorlogse periode, zie o.a. Keith David Watenpaugh, *Bread from Stones: The Middle East and the Making of Modern Humanitarianism* (Oakland, CA: CUP, 2015), voor een breder overzicht vanuit Armeense perspectief, zie Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (New York: Columbia University Press, 2006).
- 7 Jungk, *Franz Werfel* (216-8); hij meldt via een Armeense informant uit een familie die bij de verschansing betrokken was dat de groep na de oorlog grotendeels naar het onder Frans beheer staande gebied terugkeerde, maar naar Libanon migreerde toen het gebied in 1939 deel van de nieuwe Turkse staat werd.
- 8 Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien, 1914-1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (Potsdam: Der Tempelverlag, 1919); Steiman, *Franz Werfel*, 81-3; over deze connectie, en die met de andere Duitse auteurs over de Armeense genocide, zie Herman Golz, 'Interferenz zwischen Humanität und Genozid: Der Disput zwischen Johannes Lepsius und Enver Pascha, Konstantinopel, 10. August 1915', in Martin Tamcke, *Orientalische Christen und Europa: Kulturbegegnung zwischen Interferenz, Partizipation und Antizipation* (Göttinger Orientforschungen: Syriaca Band 41; Harrasowitz Verlag: Wiesbaden, 2012), 71-91, en in dezelfde bundel Martin Tamcke, Sven Grebenstein, "'Vor den letzten Spuren eines untergegangenen Volkes", Armin T. Wegners Kriegstagebuch vom 23. September bis 31. Oktober 1916', 241-66 en Tigrin Sarukhanyan, 'Armin T. Wegner's WWI Media Testimonies and the Armenian Genocide', 267-79.
- 9 VTMD 14, 'Der Entfremdete' die zich eerder aangetrokken wist tot het Jong Turkse ideaal van een rijk voor iedereen, waarin 'die Rassen friedlich und ohne Entehrung nebeneinander leben.'
- 10 VTMD 989; Steiman (86-7), die Bagradian ziet als Werfels alter ego, suggereert dat de keuzes van Werfel met betrekking tot zijn joodse identiteit (waar hij ook de jaren daarna maar beperkt mee bezig is) fundamenteel anders zijn dan de keuzes van zijn held Bagradian. Mijn lezing suggereert dat juist de beschrijving van de 'Mensch an sich', die vrij van voorgegeven banden nieuwe keuzes maakt, dichtbij de keuzes van Werfel zelf staat. Voor dit thema bij Werfel, zie in het bijzonder Rachel Kirby, *The Culturally Complex Individual: Franz Werfel's Reflections on Minority Identity and Historical Depiction in the Forty Days of Musa Dagh* (Lewisburg: Bucknell University Press, 1999).
- 11 Alles wat tegenwoordig enigszins gemakzuchtig onder de noemer identiteit wordt gevat, hier in de derde, vooral individuele betekenis zoals onderscheiden door Rogers Brubaker en Frederick Cooper in 'Beyond "Identity", *Theory and Society* (2000), 29:1-47, hier 7. Mijn inziens vermijdt Werfel zoveel mogelijk deze identiteit als essentialistisch, voorgegeven en onveranderbaar te beschrijven.
- 12 VTMD 24; over de relatie taal en nationaliteit schreef Werfel in 1925, naar aanleiding van zijn eerste reis naar het Midden-Oosten: 'Aber letzten Ende macht die Sprache ein Volk. Und Sprache ist die Gesamtheit des Ausdrucks, also auch Miene, Tonfall, Gebärde - Ausdrucksrasse.' Zie Andreas Meijer, Frans Werfel und Armin T. Wegner in Palästina' in Knocke, Treß (eds), *Franz Werfel und der Genozid an den Armeniern*, 60-61; uit *Zwischen oben und unten*, 709. Over het algemeen lijkt Werfel zeer kritisch te staan ten opzichte van het moderne nationalisme, omdat hij het als een van de oorzaken van genocidale praktijken ziet.

- 13 Slothoofdstuk, maar zie ook VTMD 398, na de eerste gewonnen slag tegen de Turken waar Werfel spreekt van 'einen dritten Bagradian, den eigentliche und wahren. Dieser aber wankte ohne Körper und ohne Heimat zwischen den beiden anderen.'
- 14 Waarbij er steeds andere accenten gelegd worden, soms is het lot iets 'oriëntaals' (*kismet*) dat weerstaan zou moeten worden (VTMD 145-6), soms verwijst het naar de goddelijke voorbeschikking (148), soms naar de grote politiek die het lot werpt over de ondergeschikte volken (154), en het vaakst naar het noodlot van het 'bloed', het Armeense volk (641, 962, 989).
- 15 Werfel ziet de snelle modernisering in combinatie met het opkomend nationalisme als een van de belangrijkste oorzaken voor de genocide, zie Oliver Kohns, 'Tragödie der Modernisierung: Zu Franz Werfels Interpretation des Genozids in seinem Roman 'Die vierzig Tage des Musa Dagh', *Literarkritik.de: Rezensionenforum*, 7.4.15 (http://literaturkritik.de/public/rezension.php?rez_id=20517; laatst gezien 26/10/25).
- 16 VTMD 354, 'eine Aufschrift in französischer und englischer Sprache'.
- 17 Jungk, *Franz Werfel*, 31-5. Zie voor dit milieu ook Hans Dieter Zimmerman, 'Franz Werfel und die Prager deutsche Literatur', in Knocke, Treß (eds), *Franz Werfel und der Genozid an den Armeniern*, 23-33.
- 18 In het voorjaar van 1933, zie Jungk, *Franz Werfel*, 208-209.
- 19 In hun buurt woonden o.a. Thomas en Heinrich Mann, Alfred Döblin, Bertolt Brecht en Arnold Schönberg (Jungk, *Franz Werfel*, 287-8). Ze vluchtten samen met Heinrich Mann met vrouw Nelly Kröger en neef Golo (Jungk 279ff).
- 20 *Das Lied von Bernadette: Historischer Roman* (1941) / *Song of Bernadette* (1942), verfilming 1943: zie Jungk, *Franz Werfel*, 297, 305.
- 21 'Wer redet heute noch von der Vernichtung der Armenier?' Werfel was niet de enige Duitstalige auteur die over de Armeniërs schreef, zie Wolf Gruner, "'Peregrinations into the Void?" German Jews and their Knowledge about the Armenian Genocide during the Third Reich', *Central European History* 45,1 (2012), pp. 1-26. Zie ook de publicaties over Armin T. Wegner, in noot 8.
- 22 Jungk, *Franz Werfel*, 215-6, februari 1934; eerder werk van Werfel was toen al verboden; hij schreef in die tijd: 'In Deutschland werde ich aus dem Buch und aus den Büchern der Lebendigen gestrichen, und da ich doch schließlich ein deutscher Autor bin, hänge ich im leeren Weltraum.' Zie ook de precieze analyse van Steiman, (*Franz Werfel*, 76-7), die benadrukt hoe de roman vooral verwerking is van Werfels persoonlijke joodse identiteit 'as a central-European Jew', meer dan van de (toen nog grotendeels onduidelijke) toekomst van joden in Nazi-Duitsland.
- 23 Zie de inleiding van Knocke en Treß, *Franz Werfel und der Genozid an den Armeniern*, 1; zij verwijzen hiervoor naar een postuum uitgegeven essaybundel van Arcadius Kahan, *Essays in Jewish Social and Economic History* (Ed. Roger Weiss; Chicago 1986, 180ff). Zie daarnaast <http://forward.com/opinion/218734/how-novel-about-armenian-genocide-became-bestselle/> (laatst gezien 20/10/16).
- 24 Zie noot 5; Een Armeens monument voor Werfel bevindt zich in Wenen (Ohan Petrosian, Schillerplatz, Vienna: 'In Dankbarkeit und Hochachtung das Armenische Volk').
- 25 Steiman (*Franz Werfel*, 77) suggereert dat de relatie tussen Gabriel Bagradian en zijn vrouw Juliette sterk op Werfels eigen huwelijk geënt is. In bredere zin zou het de moeite waard Werfels weergave van gender en mannelijkheid in deze en andere romans nader te onderzoeken; in ieder geval is Bagradian in alle opzichten een mannelijke 'held', zij het zonder machotrekken. Vrouwen spelen in deze roman alleen een ondersteunende, geen actieve handelende rol.

- 26 Zie Olga Koller, 'Judentum und Christentum im Leben und Werk Franz Werfels' in Knocke en Treß (eds), *Franz Werfel und der Genozid an den Armeniern*, 34-43 en Jungk, Franz Werfel, 306-8. Zijn visie op rol van beide godsdiensten werkt hij in het bijzonder uit in zijn futuristische laatste roman, *Stern der Ungeborenen* (1945), die hij net voor zijn dood voltooide en waarin katholicisme als enige gepraktiseerde variant van godsdienst is overgebleven terwijl het jodendom als enige andere bestaande godsdienst door een familie, feitelijk, vader en zoon, vertegenwoordigd wordt.
- 27 Zie de discussie in Europa (*Christian Post*, 5/2/16; <http://www.christianpost.com/news/isis-genocide-christians-eu-parliament-world-leaders-take-action-156897/>; laatste gezien 25/10/16), de Verenigde Staten (*Newsweek* 17/3/16; <http://europe.newsweek.com/isis-genocide-kerry-yazidis-christians-shia-437944?rm=eu>, laatste gezien, 25/10/16), en het Verenigd Koninkrijk (*The Guardian*, 20/4/16 <https://www.theguardian.com/politics/2016/apr/20/mps-unanimously-declare-yazidis-victims-of-isis-genocide>, laatste gezien 25/10/16).
- 28 In ons onderzoeksprogramma *Arabic and its Alternatives: Religious Minorities in the Formative Years of the Modern Middle East (1920-1950)* (2012-2017) staan deze vragen centraal; voor eerste conclusies, zie S. R. Goldstein-Sabbah, H.L. Murre-van den Berg (eds) (2016), *Modernity, Minority, and the Public Sphere: Jews and Christians in the Middle East* (Leiden Studies in Islam and Society 4, Leiden: Brill; Open Access; DOI: 10.1163/9789004323285).
- 29 De gevolgen, zowel op korte als langere termijn, van de huidige crisis voor de christenen van het Midden-Oosten zijn nog maar beperkt in kaart gebracht; een vroege poging werd gedaan door Najib George Awad, *And Freedom Became a Public-Square: Political, Sociological and Religious Overviews on the Arab Christians and the Arabic Spring* (Berlin: LIT Verlag, 2012); zie recent Matthew Barber, 'They That Remain: Syrian and Iraqi Christian Communities amid the Syria Conflict and the Rise of the Islamic State', in Allen D. Hertzke, Timothy Samuel Shah (eds), *Christianity and Freedom: Contemporary Perspectives II* (Cambridge Studies in Law and Christianity; Cambridge University Press, 2016), 453-88.
- 30 Hier is inmiddels veel onderzoek naar gedaan; voor de Nederlandse en Europese situatie rond de Syrisch-Orthodoxen, zie A.J. Schukink, *De Suryoye: een verborgen gemeenschap; een historisch-antropologische studie van een Enschedese vluchtelingengemeenschap afkomstig uit het Midden-Oosten* (Diss. VU, 2003), 'Naures Atto, *Hostages in the Homeland, Orphans in the Diaspora: Identity Discourses Among the Assyrian/Syriac Elites in the European Diaspora* (Diss. Leiden, 2011; Leiden University Press) en Sarah Bakker, *Fragments of a Liturgical World: Syriac Christianity and the Dutch Multicultural Debates*' (Diss. University of California, Santa Cruz, 2013).
- 31 Jungk (*Franz Werfel*, 211) wijst op Werfels uitgangspunt de verscheidenheid aan Turkse posities zoveel mogelijk aan bod te laten komen.
- 32 Anders gezegd: de roman fungeert in relatie tot historisch onderzoek op z'n minst op twee verschillende niveaus: allereerst als tijdbeeld en daarom belangrijke primaire bron voor het begrijpen van de periode waarover we spreken (in dit geval dus meer de jaren dertig dan de jaren tien), en ten tweede als bij uitstek modern instrument om de wereld te interpreteren en te sturen, en daarmee dus in doelen en werking parallel aan geschiedschrijving; zie voor het laatste H.G. Wells, 'The Contemporary Novel', *An Englishman Looks at the World: Being a Series of Unrestrained Remarks upon Contemporary Matters* (London 1914), i.h.b. 148, 167-8; onder de aandacht gebracht door collega Ernestine van der Wall tijdens het symposium ter

gelegenheid van 115 jaar Kerkhistorisch Werkgezelschap S.S.S. te Leiden, 24 oktober 2016): 'it [the novel] is to be the social mediator, the vehicle of understanding, the instrument of self-examination, the parade of morals and the exchange of manners, the factory of customs, the criticism of laws and institutions and of social dogmas and ideas. It is to be the home confessional, the initiator of knowledge, the seed of fruitful self-questioning.'

- 33 Die erkenning vond plaats op 1 juni 2016; voor een kort overzicht van de discussie zie het artikel van Fabian Nitschmann und Annett Meiritz in *Spiegel Online*, 31/5/2016 (<http://www.spiegel.de/politik/deutschland/voelkermord-an-den-armeniern-der-konflikt-erklart-in-fuenf-minuten-a-1094907.html>); laatst gezien 24/10/16); Zie verder onder andere de theatervoorstelling "Die vierzig Tage des Musa Dagh" door regisseur Nuran David Calis in het Münchner Residenztheater (mei 2016); Anke Dürr, *Spiegel Online*, 14/5/2016 (<http://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/nuran-david-calis-inszeniert-voelkermord-an-den-armeniern-a-1092394.html>); laatst gezien 24/10/16). Voor de wetenschappelijke bijdrage zie de in noot 5 genoemde bundel van Knocke en Treß (2015).
- 34 Voor een recente studie die de minderhedenproblematiek in het Midden-Oosten verbindt met die in Europa, zie Saba Mahmood, *Religious Difference in a Secular Age: A Minority Report* (Princeton/Oxford: PUP, 2016).